

Лавриненко І.В.

м. Київ

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНИХ ДІЙ, ЩО СПРЯМОВАНІ НА ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ

У статті розглядаються основні види комунікативних умінь (слухання, аудіювання, читання, говоріння) та умови їх формування, навчання школярів слуханню й читанню, формування у учнів умінь будувати монологічне висловлювання в усній і писемній формах мовлення, навчання зв'язному висловлюванню на лінгвістичну тему, поняття контролю, самоконтролю цих видів.

Ключові слова: *комунікативні умінь, аудіювання, слухання, читання, говоріння, контроль, самоконтроль, осмислення тексту.*

Постановка проблеми

Відповідно до сучасних даних лінгвістики та психології, основними видами мовленнєвої діяльності є слухання, читання, говоріння й письмо. Навчання цих видів мовленнєвої діяльності найбільшою мірою відображає практичну спрямованість курсу рідної мови в сучасній школі. Ці види мовленнєвої діяльності можуть бути об'єднані на двох засадах: форма спілкування (усна, безпосередня або письмова, опосередкована) і за характером спрямованості мовленнєвої дії. Слухання — говоріння реалізують усну форму спілкування, читання — письмо — письмову. За спрямованістю здійснення людиною дії на прийом або словесне повідомлення види мовленнєвого спілкування визначаються як рецептивні та продуктивні. Через рецептивні види (слухання, читання) людина (реципієнт, адресат) переважно здійснює прийом і переопрацювання мовленнєвого спілкування (осмислювання, оцінювання, інтерпретування). Через продуктивні види мовленнєвої діяльності (говоріння й письмо) людина (комунікант, адресант) реалізує процеси вираження думки, почуттів, волевиявлення, здійснює словесне повідомлення в різних формах спілкування. Згідно з видами мовленнєвої діяльності у школярів формуються чотири основні види комунікативних умінь: слухати, або аудіювати (тобто сприймати й розуміти мовлення в його звуковому вираженні), читати (тобто сприймати, розуміти й передавати вголос мовлення в його графічному вираженні), говорити та писати (тобто висловлювати свої думки в усній і писемній формах). У сучасних школярів ці комунікативні вміння розвиваються недостатньо. Це переважно пояснюється тим, що у процесові навчання не завжди властива чітка спрямованість на формування цих умінь, не завжди ураховується їх складність і багатогранність. Комунікативні вміння можуть бути сформовані

тільки в результаті спеціально організованої системної й систематичної, глибоко продуманої роботи, яка будується з урахуванням природи цих умінь, особливостей їх набуття учнями.

Метою статті є дослідження значення комунікативної діяльності на уроках рідної мови, вивчення мови як засобу спілкування, що здійснюється у процесі взаємопов'язаного та цілеспрямованого вдосконалення чотирьох видів мовленнєвої діяльності учнів — аудіювання, читання, говоріння й письма.

Виклад основного матеріалу

Слухання й читання — досить складні акти мовленнєвої діяльності. Проведені дослідження показують, що учні іноді не сприймають 80% закладеної в тексті інформації. Отже, проблема навчання слуханню й читанню є досить актуальною. Психологи твердять, що успішний розвиток цих умінь можливий тільки в тому разі, якщо у процесі слухання й читання здійснюється активна розумова діяльність школярів. Уміння слухати й читати передбачає здатність правильно, адекватно авторському задуму розуміти усний і письмовий текст. Сприйняття мовлення потребує його розуміння. Твердження, що сприйняття й розуміння мовлення утворюють єдиний процес, знаходимо у працях багатьох психологів, які досліджували мовлення: С.Рубінштейна, В.Артемова, М.Жинкіна, С.Соколової, І.Зимньої, В.Беляєва та інших [1; 2; 5; 6; 9; 10].

Осмислення тексту — складний процес, що підпорядковується певним закономірностям, зумовленим феноменальними особливостями роботи людського мозку та побудови самого тексту. Як встановлено лінгвістикою, тексти відзначаються спільністю внутрішньої організації. Вони будуються за одними логічними правилами. Процес розуміння тексту психологи розглядають як процес виокремлення інформації. При опрацюванні тексту людський мозок завжди визначає ядерне значення. М.Жинкін твердить, що мозок кожної людини містить програму виокремлення значень. Завдання розуміння при слуханні й читанні, тобто при сприйнятті звукового й графічного тексту, полягає у тому, щоб «схопити» у тексті основні ідеї, значущі слова, фрази, які визначають його зміст, звести весь його зміст до коротких логічних формул, визначити в кожній формулі центральне за змістом поняття, асоціювати ці поняття між собою і таким чином утворити єдиний ланцюг ідей. Отже, відбувається перекодування повідомлення на мову власних думок слухача або читача. Але більшість людей цю програму використовує недостатньо через брак умінь. До речі, психологи встановили, що використання різноманітних методів визначення ядерних значень, закладених у тексті, сприяє не тільки його розумінню, а й розвитку мозку дитини.

Щоб сформувати у школярів навички осмислено слухати й читати, необхідно озброїти їх прийомами активного й цілеспрямованого слухання й читання. Нецілеспрямоване слухання І.Гальперін кваліфікує як пасивне і твердить, що цілеспрямованому слуханню треба навчати, а це потребує

певної системи в роботі [3]. У результаті цілеспрямованого слухання учень доходить умовиводів або ланцюга умовиводів, тоді як пасивне слухання приводить тільки до фрагментарного, випадкового відображення зв'язків і відношень, поданих у мовленнєвому повідомленні.

Щоб організувати активне слухання, необхідно, по-перше, дати настанову на слухання, по-друге, треба, щоб ця настанова була сприйнята. Бесіди з учителями, а також спостереження за навчальним процесом на уроках рідної мови переконують, що на рівні інтуїції вчителі це правило реалізують. Наприклад, вони досить часто звертаються до учнів: «Приготуйтеся слухати й зосередьтесь» або «Послухайте мене уважно», але як це робити, школярам ніхто не пояснює, слухати у школі не навчають.

Очевидно, передусім учень має усвідомити, що слухання потребує сприйняття з розумінням. А щоб таке розуміння відбулося, слухачеві необхідно сформулювати у внутрішньому й зовнішньому мовленні те, про що говориться й для чого говориться, визначити тему й визначити основну думку, виписати ключові слова, поділити звуковий текст на частини, вказати основну думку кожної частини, побудувати план у вигляді питальних або розповідних речень. Учитель може запропонувати учням побудувати запитання за змістом звукового тексту або дати відповіді на поставлені запитання, написати тези або конспект.

Наступний етап — відтворення почутого, контроль і самоконтроль. Контроль може здійснюватися шляхом переказу тексту та його рецензування, самоконтроль — зіставленням власних результатів з іншими, зіставленням власного конспекту з відтворенням прослуханого тексту іншими учнями або через повторне прослуховування учителя або магнітофонного запису. Таким чином, вміння слухати передбачає досить складну сукупність умінь, кожне з яких потребує певної сукупності навчальних дій, якими повинен оволодіти учень, щоб набути навичку осмислено читати. Коли говоримо про цю навичку, то маємо на увазі два види читання: «для себе» і «для інших». Читання «для інших» має бути виразним. Його особливість полягає у тому, що одночасно відпрацьовуються два види вмінь: усвідомлено читати, розуміти зміст письмового тексту та вміння голосом, звуковими й інтонаційними засобами передавати своє розуміння змісту прочитаного. Виразність потребує оволодіння ритміко-мелодійною стороною звукового мовлення, різними інтонаційними засобами для вираження змісту висловлювання.

Розумінню графічного тексту, як і звукового, сприяє його осмислення через відповіді на запитання, самостійна постановка учням запитань за змістом тексту, визначення теми й основної думки висловлювання, поділ його на смислові частини, визначення в кожній частині найбільш суттєвого — теми й основної думки, добір заголовків до частин тексту, визначення ключових слів, складання плану, усний або письмовий переказ тексту відповідно до даного або складеного учнями плану, колективне та індивідуальне рецензування переказу, складання тез, конспекту, їх рецензування.

Для того щоб учень набув таких умінь, на уроках даються різноманітні завдання, які обираються вчителем залежно від мети формування вмінь.

Безперечно, добір прийомів залежить від віку учнів, етапу навчання, виду самого читання, а також від типу та стилю мовлення. Якщо на уроці читається художній текст, не можна не звернути увагу на його виразні особливості, на ті засоби мови, які надають йому особливого звучання.

Основними засобами формування у школярів умінь будувати монологічне висловлювання в усній і писемній формах мовлення (говоріння й письмо) є перекази та твори. Вони закріпились у методичній традиції як форми роботи з розвитку зв'язного мовлення учнів. Але сучасна методика виходить з того, що найсприятливіші умови для вдосконалення мовлення створюються тоді, коли навчання проводиться на рівні діяльності, тобто в умовах, наближених до природної комунікації, у вигляді рольової гри, яка забезпечує свідомість у побудові висловлювань і вищу мотивацію навчання [1, 12].

Якщо розглядати мовлення як мовленнєвий продукт, постає необхідність використовувати для формування навичок говоріння й письма не стільки перекази й твори, скільки існуючі в мовленнєвій практиці жанри висловлювань. На думку Г.Іваницької, з мовленнєвих жанрів доцільно використовувати насамперед ті, які потрібні учням у період навчання у школі та після її закінчення [8, 14]. До них належать: в усному мовленні — відгук про твір мистецтва, науково-популярну статтю, усна відповідь на уроці, звіт про виконану роботу, виступ на засіданні гуртка, привітальна промова і т.ін.; в писемному мовленні — лист про себе, про близьких людей і друзів, про цікаву зустріч, про бачене й почуте; щоденник життя і спостережень; відгук про твір мистецтва, у тому числі про художній твір; відгук про науково-популярну статтю; письмова відповідь на уроці; тези, конспект статті; роздум (міркування) на ту або іншу тему, доповідь і т. ін. [8, 14–15].

Значна увага на уроках вивчення лінгвістичних тем має надаватися навчанням учнів зв'язному висловлюванню в навчально-науковому стилі мовлення. Основою такої роботи є навчальний текст. Часто школярі, читаючи й розуміючи матеріал, не можуть логічно, зв'язно й послідовно його викласти. Ще важче їм викласти власні думки. Завдання полягає у тому, щоб навчити їх вибудовувати навчально-науковий текст, використовуючи для цього відповідні композиційні та мовні засоби. На уроках вивчення лінгвістичних тем слід якомога ширше використовувати такі прийоми, які стимулювали б учнів до побудови зв'язних висловлювань. Серед них — побудова плану відповіді, розповідь за даним або побудованим учнями планом, аналіз зразкової відповіді, побудова відповіді за даним учителем зразком, аналіз, рецензування відповідей школярів, побудова відповіді за даною учителем або в підручнику схемою тощо.

Висловлювання в науковому стилі мовлення потребує побудови складного синтаксичного цілого, у першому реченні якого виражається основна думка, потім аргументація, наприкінці робиться висновок. Речення пов'язуються за допомогою іменників, прислівників, конструкцій і зворотів мови.

Вивчення мови на основі аналізу тексту в єдності змісту й форми буде сприяти вихованню уваги до слова, пізнанню слова, збагаченню мовного запасу учнів, формуванню читача й слухача, розвиткові чуття мови, уміння бачити всі відтінки значення слова, вихованню естетичного смаку, розумінню краси слова, його глибини, виразності, усвідомленню неповторності мовної особистості. На цій основі разом із засвоєнням мовної системи школярі будуть набувати комунікативних умінь, навчатися мотивованого, грамотного використання засобів мови в різних умовах спілкування відповідно до змісту і ситуації мовлення. Для того щоб структура мовлення учнів набула необхідної комунікативної досконалості, вони повинні оволодіти сукупністю потрібних знань і вмінь, отримати на уроках зразки комунікативно досконалої мови, знати її ознаки та закономірності побудови, навчитися правильно з погляду орфоєпії, граматики, орфографії та пунктуації оформляти свої висловлювання.

Лінгвістичний аналіз тексту допомагає розв'язувати ці завдання найоптимальніше. Чи не найважливішим завданням навчання рідної мови є виховання чутливості до слова та його відтінків як однієї з передумов гармонійного розвитку особистості. Ось як про це висловлювався В.Сухомлинський: «Чуйність до краси слова — це величезна сила, що облагороджує духовний світ дитини. У цій чутливості — одне з джерел людської культури»; «пізнання краси слова породжує в душі підлітка почуття благородної гордості, людської гідності. Осягаючи красу слова, підліток проймається почуттям відрази до всього потворного, злого». Від виховання чутливості до слова значною мірою залежить духовний розвиток школяра. Чутливість до слова виховується насамперед через аналіз класичних мовних зразків у єдності змісту та форми, коли разом із засвоєнням мовних понять і правил учні усвідомлюють особливості мовної особистості автора, його мовну майстерність, те, як за допомогою мови автор виражає своє світосприйняття й світобачення.

Осмислення тексту — складний процес, що підпорядковується певним закономірностям, зумовленим феноменальними особливостями роботи людського мозку та побудови самого тексту. Як встановлено лінгвістикою, тексти відзначаються спільністю внутрішньої організації. Вони будуються за одними логічними правилами. Процес розуміння тексту психологи розглядають як процес визначення інформації. При опрацюванні тексту людський мозок завжди визначає ядерне значення. М.Жинкін твердить, що мозок кожної людини містить програму виокремлення значень. Завдання розуміння при слуханні й читанні, тобто при сприйнятті звукового й графічного тексту, полягає в тому, щоб «схопити» у тексті основні ідеї, значущі слова, фрази, які визначають його зміст, звести весь зміст тексту до стислих логічних формул, визначити в кожній формулі центральне за змістом поняття, асоціювати ці поняття між собою і таким чином утворити єдиний ланцюг ідей. Отже, відбувається перекодування повідомлення на мову власних думок слухача або читача. Але більшість людей цю програму використовують недостатньо внаслідок браку вмінь. Пси-

хологи встановили, що використання різноманітних методів визначення ядерних значень, закладених у тексті, сприяє не тільки його розумінню, а й розвитку мозку дитини.

Основне завдання уроків розвитку зв'язного мовлення — формування необхідних учням текстотворчих умінь на основі засвоєння ними текстологічних знань. Лінгвістичний аналіз тексту під час підготовки до написання докладного переказу у 5-му класі має велике значення при подальшій роботі над текстами, оскільки в цей час формується свідоме засвоєння і використання мовних умінь і навичок. Методика роботи над текстом сприяє не лише відтворити почутий текст, а й повторити та удосконалити отримані знання про типи мовлення, заголовки, тему і головну думку твору, ключові слова, художньо-виражальні засоби (епітети, метафори, порівняння), стилі мовлення.

Лінгвістичний аналіз тексту містить такі складові частини:

- *підготовча робота до сприйняття тексту* (довідка про автора, виразне читання тексту, з'ясування незнайомих або маловідомих слів);
- *типологічний аналіз тексту* (тип мовлення, заголовок, тема, головна думка тексту);
- *змістовий аналіз тексту* (початок тексту, основна частина, кінцівка);
- *мовний аналіз тексту* (ключові слова, художні виражальні засоби);
- *стилістичний аналіз тексту* (стиль мовлення, обґрунтування).

Урок має виховати у дітей чутливість до слова, увагу до використання мовних одиниць у мовленні з метою передачі певного змісту, навчити дітей вільно й доцільно користуватися мовою в різноманітних життєвих ситуаціях, виявляти мовленнєву компетенцію в різних видах мовленнєвої діяльності, сформувані в дітей уміння слухати, говорити, писати рідною мовою, а для цього дати їм знання законів рідної мови, збагатити мовний запас, розширити кругозір, розвинути інтелект, розумові здібності, зміцнити пам'ять учнів, сформувані емоційно-естетичну сферу, виховати духовність. Лінгвістичний аналіз тексту стимулює учнів до виконання активної пізнавальної, духовної діяльності.

Висновки

Структура будь-якої діяльності, в тому числі й мовленнєвої, складна. Вона вбирає в себе чотири фази: орієнтування, планування, реалізацію й контроль. «Щоб повноцінно спілкуватися, людина повинна мати цілу низку умінь. Вона повинна, по-перше, вміти швидко й правильно орієнтуватися в умовах спілкування, по-друге, вміти правильно спланувати своє мовлення, правильно відібрати зміст акту спілкування, по-третє, знайти адекватні засоби для передачі цього змісту, по-четверте, вміти забезпечити зворотний зв'язок. Якщо будь-яка ланка акту спілкування буде порушена, мовцеві не вдасться досягти бажаних результатів спілкування — воно буде неефективним» [8, 33]. Навчання школярів говорінню й письму потребує виховання у них здатності в кожному конкретному разі знаходити те єдине слово, форму або конструкцію, які найбільш відповідають завданням спілкування

в даних умовах. Гарне, доцільне мовлення неможливе без оволодіння виразними засобами мови, уміння обрати слово і граматичну конструкцію для найбільш точного, влучного вираження думки та використання мовних засобів. Разом із збагаченням мовного запасу школярів формується увага до слова, розвивається мовне чуття, удосконалюються процеси мислення й пам'яті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артемов В.А. Конспект лекцій по психології / В.А.Артемов. — Харьков, 1953.
2. Беляєв О.М. Сучасний урок української мови / О.М.Беляєв. — К.: Рад. шк., 1981.
3. Гальперин П.Я. Методы обучения и умственное развитие ребенка / П.Я.Гальперин. — М.: Изд-во МГУ, 1985.
4. Донченко Т.К. Організація навчальної діяльності учнів на уроках рідної мови / Т.К.Донченко. — К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1995.
5. Жинкин Н.И. Психологические основы развития речи / Н.И.Жинкин // В защиту живого слова. — М.: Просвещение, 1966.
6. Зимняя И.А. Психология слушания и говорения: дис. ... д-ра психол. наук / И.А.Зимняя. — М., 1973.
7. Иваницкая Г.М. Уроки развития связной речи / Г.М.Иваницкая. — К.: Рад. шк., 1990.
8. Леонтьев А.Н. Психологические проблемы массовой коммуникации / А.Н.Леонтьев. — М., 1974.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л.Рубинштейн. — М.: Учпедгиз, 1946.
10. Соколов А.Н. Внутренняя речь и мышление / А.Н.Соколов. — М., 1968.

В статье раскрывается сущность основных видов коммуникативных умений (слушание, аудирование, чтение, разговорная деятельность) и условия их формирования, обучение школьников слушанию и чтению, формирование умения строить монологическое высказывание в устной и письменной формах речи, обучение связному высказыванию на лингвистические темы, понятия контроля, самоконтроля этих видов.

Ключевые слова: коммуникативные умения, аудирование, слушание, чтение, разговорная деятельность, контроль, самоконтроль, понимание текста.

This article deals with the main kinds of the communicative skills (hearing, listening comprehension, reading, speaking) and conditions of their formation; students' teaching to the hearing and reading; formation of students' skills in the monologue building in oral and written speech forms; teaching linking speaking on the linguistic theme; notions of «control», «selfcontrol» of these kinds

Key words: communicative skills, listening comprehension, hearing, reading, speaking, control, selfcontrol, text comprehension